

Виконавчий комітет
Каховської міської ради

Відкритий міжнародний
університет
розвитку людини
«Україна»
Новокаховський
гуманітарний інститут

Херсонська академія
неперервної освіти
Кафедра педагогіки,
менеджменту освіти
й інноваційної діяльності

Національна спілка
краєзнавців України
Херсонська
обласна організація

Херсонський обласний
краєзнавчий музей
Каховська філія

Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної
краєзнавчої конференції

МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ: ХЕРСОНЩИНА. ТАВРІЯ. КАХОВКА

16 – 17 вересня 2016 р.

**Макієнко
Олексій Анатолійович**

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму
Херсонського державного університету,
голова Херсонської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України (м. Херсон)

✉ olex.makienko@gmail.com

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ХЕРСОНЩИНИ: ДОСВІД АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

У публікації розглянуті проблеми археографічного опрацювання наявного документального комплексу з історії земського самоврядування на Херсонщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено зміст та специфіку основних етапів роботи над археографічним виданням «Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865 – 1920» (Херсон, 2015). Публікація сприятиме збагаченню археографічної практики краєзнавчих студій.

Важливе значення для розгортання краєзнавчих студій у регіонах України мають дослідження в галузі археографії та джерелознавства. Активізація зусиль місцевих знавців минувшини у напрямі реконструкції регіональної історії України впродовж останніх десятиріч мала наслідком не лише суттєве розширення проблематики відповідних праць, запровадження нових методологічних підходів, урізноманітнення арсеналу дослідницьких методів, але й суттєве збагачення джерельної бази досліджень.

Помітними здобутками на шляху формування та вивчення джерельної бази краєзнавчих студій відзначена наукова робота істориків-земствознавців [3]. За часів незалежності України захищено понад 30 дисертацій, опубліковано близько десятка монографій і декілька сотень ґрунтовних статей, присвячених різним аспектам діяльності органів земського самоврядування в регіонах України. Їх автори актуалізували цілі масиви маловідомих історичних документів земського походження, які раніше нечасто потрапляли до поля зору професійних істориків. Здійснені істориками-земствознавцями дослідження переконливо довели, що створення повноцінної картини життя українських регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст. неможливе без ґрунтовного вивчення документальної спадщини земств [2]. Значну роль у цьому процесі мають відіграти зусилля науковців щодо археографічного опрацювання комплексів документів земського походження.

Першим кроком у напрямі археографічного освоєння документальної спадщини земств окремих регіонів України стало підготовлене колективом херсонських істориків та архівістів фундаментальне археографічне видання «Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865-1920» [1]. Публікація збірника документів була приурочена до 150-річчя запровадження земств на Херсонщині. Втім, незважаючи на відносно локальний характер публікації, поява вказаного видання мала безумовно непересічне значення

Ключові слова:
археографічне видання,
публікація документів, краєзнавчі
студії, документальна спадщина,
земські установи, Херсонщина.

для розвитку археографічної практики в Україні. Свідченням цього стало відзначення колективу упорядників найпрестижнішою вітчизняною галузевою премією імені Василя Веретенникова у номінації «археографія, архівна евристика» [4], а також висока оцінка видання з боку провідних українських фахівців [5]. Через відсутність в Україні традицій археографічного опрацювання комплексів джерел з історії земств набутий під час підготовки вказаної праці досвід може мати важливе значення для розгортання відповідних археографічних і джерелознавчих студій.

Ініціатива публікації документів з історії земських установ Херсонщини належала архівним працівникам, ставши складовою плану видавничої діяльності Державного архіву Херсонської області. Обраний тип майбутньої публікації – наукова публікація – зумовив особливо відповідальне ставлення керівництва архіву до процесу формування робочого колективу для реалізації видавничого проекту. До його складу увійшли історики-архівісти, які мали значний досвід археографічної діяльності, – В. О. Лебідь (керівник проекту), О. А. Макієнко, І. Ю. Сінкевич та О. І. Шинкаренко. Троє з них були діючими співробітниками Державного архіву Херсонської області, а О. А. Макієнко – старшим науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Дисертаційне дослідження останнього було безпосередньо присвячено функціонуванню органів земського самоврядування на Херсонщині. Згодом до виконання технічних завдань залучалися й інші архівні працівники, бібліографи, коректори та ін.

Робота над підготовкою видання передбачала виконання звичних в археографічній практиці процедур виявлення, вивчення та відбирання документів для публікації, їх систематизації, критики та передавання тексту, археографічного оформлення документів, а також створення науково-довідкового апарату. Для їх успішного здійснення упорядники орієнтувалися на цінний досвід видавничої діяльності провідних осередків археографічної роботи в Україні – Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. З огляду на обсяг та рівень складності роботи, її багато в чому новаторський характер реалізація проекту тривала майже три роки – з січня 2013 р. до жовтня 2015 р.

Найважливіше значення для розгортання археографічної роботи мало визначення концептуальних засад дослідження історії місцевих земств. Спираючись на багаті напрацювання української школи земствознавців, упорядники виходили з бачення земського самоврядування як складного феномену вітчизняної історії. Земство стало народженням самодержавно-бюрократичним ладом громадсько-політичним інститутом, який відобразив у своїй формі та змісті боротьбу в колах імперської еліти – між прибічниками лібералізації політичного режиму й консерваторами. В умовах імперської дійсності земство стало своєрідним політичним компромісом задля спрямування суспільно-політичної активності населення в річище контрольованої адміністративною владою культурно-господарської діяльності. Втім, через наростання опозиційних настроїв в земському середовищі імперській бюрократії не вдалося перетворити земства на надійний підмурок існуючої станovo-монархічної системи управління. Залишаючись юридично неповноцінним органом місцевої влади з домінуванням дворянського елементу, досить обмеженими повноваженнями, без загальнодержавного координаційного центру й нижчої земської одиниці (волосного представництва), – «будівлею без фундаменту й даху», за влучним виразом сучасників, – земство все ж домоглося вражаючих успіхів у непосильних для імперської влади сферах культурно-господарського облаштування регіонів, стало вдалим прикладом залучення представників активного громадянства до розв'язання широкого кола місцевих проблем, вияву та впровадження громадської ініціативи у процесі реформування державного ладу, справжньою «школою самоврядування».

Водночас упорядники збірника поділяли думку про специфічний характер діяльності кожного земства з його неповторною внутрішньою атмосферою, що визначалася особливостями соціально-економічного й культурного розвитку регіону, добором земських кадрів, відносинами з місцевою адміністрацією тощо. Земське самоврядування, як ніякий інший громадський інститут, акумулювало соціальні й національно-культурні традиції свого краю. Аграрний характер степового регіону з переважно сільським українським населенням – носієм відповідних рис життєвого укладу – багато в чому визначав стратегію земського господарювання, специфічні пріоритети повсякденної земської діяльності. Відображаючи настрої місцевої людності, земства Херсонщини схвально зустріли здобутки української національно-демократичної революції, долучилися до процесу побудови української держави. В умовах революційної стихії 1917 – 1920 рр. земства залишалися запорукою нормальної жит-

тєдіяльності регіону. Протидіючи адміністративному тиску різних політичних режимів, вони наполегливо вирішували численні проблеми місцевого життя, прагнули до порядку й спокою в регіоні. Втім, остаточне утвердження радянської влади означувало кінець громадського самоврядування. Існування інститутів демократичної влади на місцях не вписувалося в формат реалізованої більшовиками політики військового комунізму, тож земства в 1920 р. були ліквідовані.

Оформлення цілісного погляду на сутність феномену земського самоврядування стало запорукою адекватного розуміння завдань майбутньої пошукової роботи. На першому і найтривалішому етапі реалізації видавничого проекту – впродовж 2013-2014 років – упорядники здійснили масштабну евристичну роботу в фондах державних архівів та бібліотек України, прагнучи до максимально повного відтворення через зміст виявлених і відібраних документів різних аспектів функціонування земств у регіоні. Опрацювання документів для майбутньої публікації ускладнювалося низкою факторів.

Найважчою і практично нездоланною перешкодою стала фрагментованість документальної спадщини земських установ Херсонщини, існування значних інформаційних лакун при розгляді окремих аспектів їх діяльності. Наявний нині комплекс документів земських установ Херсонщини – лише незначна частина колишнього документального багатства. На початку 1920-х рр. за відсутності ефективної системи охорони культурних цінностей у регіоні архівно-бібліотечні зібрання земств стали жертвами військово-мобілізаційної моделі господарювання радянської влади. Частину документів було використано для канцелярських потреб місцевих установ і забезпечення сировиною паперових фабрик УСРР, частину – для опалення службових приміщень [1, с. 14]. Лише окремі комплекси документів збереглися в складі діловодства профільних радянських установ – відділів народної освіти, земельних відділів, статистичних бюро тощо. У процесі планомірної діяльності місцевих архівістів упродовж 1920-х – 1930-х рр. відбулася концентрація залишків документальних зібрань земств до складу фондів державних архівів. Тож основний масив виявлених і відібраних для публікації документів нині зберігається у фондах Державного архіву Херсонської області та його науково-довідкової бібліотеки.

На характері відібраних документів відобразилися суттєві диспропорції в обсягах збережених архівних першоджерел та друкованих видань земств. Так, на сучасному етапі у складі семи «земських» фондів Державного архіву Херсонської області (№№5, 6, 20, 189, 240, 293, Р-1900) перебувають на обліку лише 1169 од. зб. – у кількісному та якісному вимірі незначна частина документальних цінностей земств [1, с. 14]. Тут відклалися комплекси діловодної і статистичної документації різних підрозділів губернської і повітових земських управ, передусім секретарського (розпорядчого) і статистичного відділів, відділів народної освіти, редакції «Сборника Херсонского земства», а також створених і фінансованих земствами установ (губернської земської лікарні, сільськогосподарського училища, фельдшерської школи) за 1865-1920 рр. Крім того, частину статистичної документації Херсонської губернської земської управи за 1916-1917 рр. помилково віднесено до фонду Р-434 «Херсонське повітове статистичне бюро». Окремі діловодні документи волосних земств збереглися в фондах волосних виконкомів за 1918-

1920 рр. Слід відзначити, що всі наявні фонди не відображають у повній мірі структуру та склад документально-інформаційних ресурсів їх утворювачів.

На противагу архівним першоджерелам комплекс земських друкованих видань, який зберігається у складі довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області, є значно більш повним і репрезентативним. Нині він нараховує близько трьох тисяч одиниць зберігання різноманітних видань земств Таврійської і Херсонської губерній [1, с. 15]. Провідне місце серед них займають публікації основних видів управлінських документів – протоколної, звітно-довідкової і кошторисної документації земств. Саме тут зберігається найповніший комплект «Сборника Херсонського земства» (1868-1906) (майже 700 од. зб. разом із дублетами). Низький рівень збереженості архівних оригіналів зумовив необхідність широкого залучення земських друкованих видань для відбору документів. Тож основна частина зрештою включених до збірника документів є републікаціями. Втім, слід відзначити, що археографічні повтори виправдовуються використанням здебільшого земських видань діловодної документації, які збереглися в обмеженій кількості примірників, становлять бібліографічну рідкість і слугують єдиним джерелом історичної інформації.

Як засвідчує хронологічний показник документів, попри вказані складнощі упорядникам вдалося повноцінно представити діяльність земських установ Херсонщини впродовж усього більш ніж піввікового періоду їх існування – з 1865 по 1920 рр. Особливо ретельно підбиралися маловідомі документи з історії земств революційної доби 1917-1920 рр. – періоду, досі обділеному увагою істориків-земствознавців.

Не менші проблеми під час евристичного етапу роботи викликала розпорошеність документальної спадщини місцевих земств, що знаходять пояснення в особливостях формування території Херсонської області. До її складу ввійшли частини трьох повітів Таврійської і Херсонської губерній. В адміністративному відношенні на територію сучасної Херсонщини поширювалися повноваження Дніпровського, Мелітопольського й Херсонського повітових земств й, власне, Таврійського і Херсонського губернських земств. Втім, міста Сімферополь і Мелітополь, як місця перебування губернських та повітових органів земського самоврядування, до її складу не належали. Звідси значні документальні комплекси земського походження, які могли бути використані для пошуку та відбору необхідних документів, через об'єктивні причини виявилися недоступними упорядникам. Тому історія земського самоврядування на лівобережній Херсонщині представлена документами в збірнику значно скромніше.

Крім документів із фондів Державного архіву Херсонської області та його науково-довідкової бібліотеки, до складу збірника було включено й окремі документи державних архівів Автономної Республіки Крим, Миколаївської та Одеської областей, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара.

До збірника ввійшли в першу чергу організаційно-розпорядчі, планово-звітні, обліково-фінансові, довідково-інформаційні документи земських установ, а також фрагменти наукових праць, публіцистика, документи особового походження (спогади, щоденники, некрологи, епістолярій) тощо. Загальна кількість відібраних для публікації документів склала 410 оди-

ниць. Втім, як вже згадувалося, більшість з них стали археографічними повторами, і лише 35 документів публікувалися вперше [1, с. 19]. Найбільш ранні документи (журнали засідань зібрання) у збірнику датовані весною 1865 р. – часом відкриття перших земських зібрань у Херсонській губернії, а найбільш пізні (мемуарна література про земських діячів) – другою половиною 1960-х рр.

Керуючись міркуваннями повноти та репрезентативності вміщеної у збірнику історичної інформації, упорядники приділили серйозну увагу систематизації документів. В її основу було покладено проблемно-хронологічний принцип. Усі документи було розміщено в хронологічному порядку в межах трьох розділів – «Організація земських установ на Херсонщині», «Основні напрями роботи земських установ на Херсонщині» й «Співробітники земських установ на Херсонщині: віхи життя та діяльності». У першому розділі представлено документи, що характеризують механізми формування й функціонування управлінського апарату земств, їх службових підрозділів, різних підвідомчих установ, взаємодію земств з адміністративною владою, професійну самоорганізацію та соціальне забезпечення земських службовців тощо. Окремо виділяються документи з історії земського опозиційного руху, про боротьбу земців за реформу місцевого самоврядування. У другому розділі, який є найбільшим у збірнику за обсягом, документи згруповані за основними напрямками роботи земських установ – сприяння соціально-економічному розвитку регіону, забезпечення громадського піклування та охорони здоров'я, здійснення культурно-просвітницької діяльності. Тут простежується не легка повсякденна робота земських працівників щодо облаштування культурно-господарського життя регіону, підвищення рівня добробуту місцевого населення. Виокремлення третього розділу стало відображенням прагнення упорядників представити людський вимір діяльності земств, актуалізувати історичну пам'ять про чільних діячів земського самоврядування в регіоні. Через вміщені в ньому документи простежуються погляди і цінності земців, розкривається їх життєва позиція. Водночас підібраний склад документів дозволив уникнути ідеалізації представників земських установ, розкрити глибину протиріч, які існували в земському середовищі.

Археографічне опрацювання текстів документів здійснювалося згідно усталених в археографічній практиці сучасної України традицій передавання текстів XIX – XX ст., які спираються на методичні рекомендації «Правил издания исторических документов в СССР» (1990). Тож тексти російськомовних документів передавалися з дотриманням норм сучасного правопису при збереженні їх стилістичних та мовних особливостей. Документи українською мовою подано за оригіналом, з максимальним відтворенням їх мовної специфіки (за винятком очевидних помилок). Аналогічно передавалися тексти російськомовних документів із цитуванням українською мовою, використанням українізмів. Розділові знаки ж було проставлено згідно правил сучасної пунктуації. Більшість документів з огляду на їх обсяг публікувалися у витягах з відповідним археографічним оформленням.

Значну увагу було приділено складанню науково-довідкового апарату археографічного видання. Він включає передмову, що складається з історичної, архівознавчо-бібліографічної й археографічної частин, текстуальні примітки, коментарі (підготовлені О. А. Ма-

кієнком), покажчик імен, покажчик географічних назв, покажчик установ, підприємств, організацій, господарських об'єктів, згаданих у збірнику, хронологічний покажчик документів, перелік архівних фондів і публікацій документів, перелік скорочень (підготовлені І. Ю. Сінкевич).

Об'єктом особливо ретельної і копіткої роботи стали наукові коментарі – загалом 654 коментарі до 320 документів збірника. Їх підготовка стала завершальним етапом роботи над збірником і тривала до вересня 2015 р. У коментарях було подано роз'яснення й уточнення певних фактів, явищ і процесів, які визначали інформаційний контекст документів; вказано на передісторію або подальшу долю управлінських рішень та сформульованих земцями пропозицій; вміщено біографічну інформацію про маловідомих для широкого загалу осіб, які справили помітний вплив на діяльність земських установ (для відомих діячів вказувалися лише відомості про їх зв'язки із земським середовищем); розкрито значення певних специфічних термінів і назв. Усі коментарі, в яких подавалася додаткова інформація, супроводжувалися посиланнями на

відповідні джерела. Робота над коментарями дозволила ввести до наукового обігу нові історичні факти, запропонувати нові інтерпретації вже відомих фактів, виправити застарілі помилки та хибні твердження. Як приклад, можна привести біографічну довідку про Гната Захаровича Рябова (1856 – 1915) – місцевого педагога, ботаніка-аматора, колекціонера. Справжнє ім'я (замість нав'язаного місцевою псевдонауковою традицією «Івана Захаровича») одного з фундаторів колекції Херсонського земського природничо-історичного музею, як і колізії його життєвого шляху, вдалося встановити лише після докладного вивчення архівних документів [1, с. 528].

Отже, археографічний досвід херсонських архівістів та істориків-земствознавців може мати практичне значення для подальших наукових досліджень. Зусилля наукової громадськості, спрямовані на актуалізацію документальної спадщини земських установ, сприятимуть розширенню джерельної бази краєзнавчих студій.

© *Макієнко О. А.*, 2016

Список джерел та літератури:

1. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865-1920 : збірник документів / Державна архівна служба України ; Державний архів Херсонської області ; уклад. : В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко ; передмова та коментарі : О. Макієнко. – Херсон : Айлант, 2015. – 636 с.
2. Макієнко О. А. Документи земських установ у державних архівах України як джерело регіонально-історичних досліджень / О. А. Макієнко // Краєзнавство : історичний досвід та перспективи розвитку : матеріали другої Міжнар. наук.-практ. конф. (13-15 жовтня 2010 р., Вінниця). – Вінниця, 2011. – С. 10-12.
3. Макиенко А. А. Документальное наследие земских учреждений в Украине : проблемы научной реконструкции / А. А. Макиенко // Актуальные проблемы источниковедения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты (Минск – Витебск, 9-11 октября 2013 г.). – Витебск, 2013. – С. 32-36.
4. Про присудження премії імені Василя Веретенникова: наказ Укрдержархіву від 22.12.2015 р. № 186 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU>
5. Шандра В. С. [Рецензія] / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 207-213. – Рец. на кн. : Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865 – 1920 : зб. док. / укл. В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко ; передм. та ком. О. Макієнко. – Херсон : Айлант, 2015. – 636 с.